

сіна для армійських коней за 1762 і 1763 рр. Сіно постачали Пермському драгунському і Брянському ландміліційному полкам обивателі слобід Мурзинки, Тишківки, Красної, Висі, Плетеної Ташлику, Грузької, Аджамки, Зеленої, Жовтої, Омельницької, Кам'янки, Інгульської, Бешки [42, 11–12].

Таким чином, можна констатувати, що, крім традиційної козацької служби, на новослобідське козацтво покладалося також чимало допоміжних функцій і обов'язків.

1. Скальковський А. О. *Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького*. – Дніпропетровськ, 1994.
2. Шамрай С. *До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу ВУАН*. – 1929. – Кн. XXIV.
3. Голобуцький В. *Запорозьке козацтво*. – К., 1994.
4. Голобуцький В. *Запорізька Січ в останні часи свого існування*. – К., 2004.
5. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ)*. – Ф. IX. *Архів фортеці Св. Єлизавети*. – Оп. 1. – Спр. 325. – Арк. 18.
6. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 338.
7. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 322.
8. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 317.
9. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 337.
10. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 97.
11. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 337.
12. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 87.
13. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 107.
14. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 110.
15. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 93.
16. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 316.
17. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 318.
18. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 321.
19. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 38.
20. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1749.
21. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1007.
22. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1008.
23. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1010.
24. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1011.
25. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 643.
26. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 644.
27. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 643.
28. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 637.
29. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 641.
30. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 642.
31. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 649.
32. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 650.
33. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1771.
34. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1773.
35. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1774.
36. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1914.
37. *Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДАУК)*. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2133.
38. *ЦДАУК*. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17353.
39. *ЦДАУК*. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2733.
40. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1926.
41. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1951.
42. *ІР НБУВ*. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 2102.

Didyk S.S. Support service of Novoslobodskiy cossack regiment (the 1753–1764th). In the article the aspects of support services Novoslobodskaya regiment are revealed. Novoslobodskaya Cossack regiment (in the 1753–1764th) – military formation in the Right bank Ukraine was created by the initiative of the Russian Senate. In addition to the traditional services, Novoslobodsky Cossacks were assigned support functions and responsibilities: search and escort the prisoners, control of the dangerous diseases spread, the participation in the work of the border guards Russian-Polish Commission, protection and delivery of artillery to the fortress of St. Elizabeth, support and maintenance of the Turkish-Tatar messengers.

Key words: Novoslobodskaya Cossack regiment, novoslobodska Cossacks, Cossack service, Fort St. Elizabeth, «Zadneprovsky places», support service.

В. В. Романченко

КАПІТАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (на прикладі південноукраїнських губерній 1861–1917 рр.)

У статті аналізується процес соціально-економічних, а також ментальних змін у Російській імперії протягом пореформеного періоду (1861–1917 рр.), з акцентом на трансформаційний вплив капіталізму відносно жителів та інфраструктури Півдня України.
Ключові слова: капіталізм, підприємці, Південь України.

Капіталізм, якщо використовувати сухе визначення, є суспільно-економічною формацією, що базується на соціально-економічній відчуженості основної маси працівників від засобів виробництва як об'єктів власності, від економічної влади, процесу праці й підпорядковує собі інші форми некапіталістичної власності, формуючи процес капіталістичного відтворення [1, 182]. Звісно, сформулювати більш просте визначення можливо двома словами: свобода та конкуренція. Однак чи стосується капіталізм суто економічних відносин? Не прагнучи заглиблюватись у політологічні та політекономічні аспекти, варто констатувати: капіталізм є реалізацією особливого світосприйняття, що протиставляє пасивності та патерналізму – активність та самостійність.

М. Вебер у праці 1905 р. «Протестантська етика і дух капіталізму» слушно зазначив, що першим супротивником, з яким довелося зіткнутись «духові» капіталізму і який являв собою певний стиль життя, нормативно зумовлений і виступаючий в «етичному» вигляді, був тип сприйняття і поведінки, який може бути названий традиціоналізмом [2]. Саме у контексті вищезазначеного важливою для дослідника є зміна суспільно-економічних відносин у Російській імперії за часів реформ другої половини XIX ст. та подальшого її розвитку як капіталістичної держави з «гальмом» у вигляді пережитків абсолютної монархії, казенної церкви, общинної психології (транслятори традиціоналізму).

Станом на середину XIX ст. Росія являла собою відсталу у соціально-економічному (не кажучи про політичний) плані державу. Реформаційні процеси після 1861 р. принесли позитивні зміни: цензурні послаблення, автономія університетів, деяка свобода підприємництва та покращення інвестиційного клімату, судочинства, місцевого самоврядування. Загалом, Росія перейшла від стану «феодалного консерватизму» до «буржуазної ери» [3, 378]. Дослідник історії України А. Каппелер прямо визначає індустріалізацію як найважливіший компонент модернізації Російської імперії, що для історії України мало велике значення, зважаючи на концентрацію сучасної промисловості саме на Півдні України [4, 111].

Цей регіон представляв чудову ілюстрацію змін у соціально-економічній структурі Росії. На початку XX ст. сформувався Херсонсько-Катеринославський район українського машинобудування (8,5% загально-російського виробництва). Великим підприємством, що випускало сільськогосподарські машини, був завод Грєвза в Бердянську. Заводи Олександрівська, Одеси, Херсона, Николаєва, Єлизаветграда відігравали важливу роль у виробництві сільськогосподарських машин, а також апаратів, насосів для цукрової, винокурної, лісопильної та інших галузей промисловості [5, 18].

Також варто не забувати і того, що Південна Україна відігравала неабияку роль у формуванні українського товарного ринку, а на її морські порти переорієнтовувалися товаропотоки Лівобережжя та Правобе-

режжя, що сприяло перетворенню українських земель на об'єднаний господарський організм. Розширення ж контактів із закордонням послаблювало російський економічний вплив на регіон [6, 91–92]. Відкриття комерційного порту (1862 р.), залізниці (1873 р.) та біржі (1886 р.) у Миколаєві значно вплинуло на розширення хлібної торгівлі на теренах Півдня України. У 1891–1895 рр. середньорічний вивіз пшениці з Миколаєва склав 25,9 млн. пуд. (з Одеси – 37,1) [7, 93–94]. Будівництво залізничних магістралей призвело до зростання транспортування вантажів, зокрема зерна, до чорноморсько-азовських портів, що полегшувало постачання товарів на зовнішні ринки. Після розбудови Одеської залізниці, перевезення зерна на Півдні України в 1866–1867 рр. зросло вдвічі (з 6925 – до 12079 тис. пуд.). На початку 1870-х рр. Одеська магістраль посідала третє місце в імперії, поступаючись Миколаївській та Варшаво-Віденській залізницям [8, 182]. Хліб з Миколаєва й Одеси експортувався у Константинополь, Геную, Марсель, Роттердам, Амстердам, Лондон, Ліверпуль, Белфаст, Глазго, Берген, Гамбург тощо [7, 94]. Цей аспект суттєво розширив підклас підприємців, котрих нині прийнято іменувати зернотрейдерями. Крім того, згадане будівництво залізниць мало й інший, не економічний результат – ментальний, оскільки уявлення людей щодо простору суттєво змінилося. Це, у свою чергу, призвело до підвищення соціальної комунікації та інтеграції.

Слід відзначити ще одну особливість: наприкінці XIX – на початку XX ст. більшість заможних підприємців не були представниками місцевого населення. Наприклад, іноземцям належали майже всі великі торговельні дома, засновані в Україні 1893 р. (з 14 – 11 фірм з іноземним капіталом від 100 до 800 тис. руб. зосереджувалися в Одесі). Виняток становили хіба що торговельні дома Л. Рабіновича (капітал у розмірі 800 тис. руб.), В. Яловикова (відповідно – 120 тис. руб.), О. Бродського (155 тис. руб.) та Ф. Шполянського (200 тис. руб.) [9, 27]. Додамо, що Одеса загалом була центром іноземних економічних, соціальних і культурних впливів, а відповідно до Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., в Одесі проживало 19422 (4,8%) іноземних підданих. Для прикладу, кількість іноземних підданих у Санкт-Петербурзі становила лише 22105 осіб [10, 8].

Крім того, соціально-економічний розвиток підросійської України, значною мірою, відбувався без участі самих українців. Експортним комерційним сільським господарством займалися росіяни та німецькі колоністи, торгівлю – євреї та росіяни, гірничодобувною та важкою промисловістю Півдня України – іноземці та росіяни. Навіть серед робітників українці перебували у меншості, поступаючись російським переселенцям. Така ж ситуація склалась і в контексті урбанізаційних процесів [4, 112]. Певна ментальна пасивність українського етнічного елемента в економічній сфері пояснюється сільською дислокацією. У той же час іноземці, що мали значний ментальний багаж капіталістичної діяльності, природно діяли рішучіше. Наприклад, представник англійської фірми «Клейтон і Шуттлворт» Джон Грієвз 1876 р. відкрив у м. Бердянськ (Таврійська губ.) торговельний склад та слюсарні майстерні; 1883 року – завод сільськогосподарських машин, котрий став одним з найбільших у Європі й експортував свою продукцію до Великої Британії, Німеччини, Бельгії [11, 392].

Соціальну структуру населення Півдня України періоду капіталістичної трансформації суспільства можна окреслити за допомогою статистики. За кри-

терії візьмемо співвідношення «місто – село» та соціальну стратифікацію (у даному випадку «купці» – бізнесмени) станом на 1897 р.: Катеринославська губ.: міське населення – 241005 осіб (11,4%), сільське – 1872669 (88,6%); купців – 7898 (0,37%); загалом, у містах – 4886 осіб (2,03% від кількості міського населення) [12, 3–4, 9–10]; Таврійська губ.: міське населення – 289316 (20%), сільське – 1158474 (80%); купців (і почесних громадян) – 12702 (0,8%); загалом, у містах – 8372 (2,9%) [13, 4, 14]; Херсонська губ.: міське населення – 788960 (28,86%), сільське – 1944652 (71,14%); купців – 12303 (0,45%); загалом, у містах – 9971 (1,26%) [14, 5, 9].

Як видно з вищенаведених даних, суб'єкти капіталістичного процесу – підприємці та міське населення – не становили більшості, а роль бізнесу у суто відсотковому відношенні була мізерною. Херсонська губ. лишала позаду інші регіони Півдня України відносно рівня урбанізації, однак Таврійська тримала першість у плані підприємницького елемента. Проте, ситуація «активна меншість – пасивна більшість» є природною. Можемо також відзначити високий ступінь урбанізації на Півдні України: станом на 1897 р. він складав 20%, тоді як середньоімперські показники становили 13% [4, 130]. На підтвердження вищезазначеного наведемо лише один факт: за незначний проміжок часу (20 років) населення міст Півдня України кардинально зросло. Станом на 1917 р. міське населення Катеринославської губ. становило 29% супроти 71% сільського; Таврійської губ. – 33 і 67%, відповідно. Стан урбанізації у Херсонській губ. не особливо змінився (33% міського населення 1917 р., супроти 28,86% у 1897 р.) [15, 138].

У пореформений період в економічній структурі міст відбулись різкі зміни: від 1850-х рр. до кінця століття кількість суто адміністративно-військових і аграрних міст у Європейській Росії (без Польщі та Фінляндії) зменшилося з 80 до 10,8% (66 з 612 міст). У той же час число міст змішаного типу (поєднання декількох галузей: торгівля, фінанси, промисловість, сервіс тощо) зросло з 20 до 89%. [16, 302]. Наприклад, на кінець XIX ст. Катеринослав перетворився на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки [17, 162]. Таким чином, міста позбувались аграрного характеру, створюючи принципово іншу інфраструктуру та, відповідно, власну субкультуру, що могла відрізнитись у залежності від багатьох факторів (етнічне походження, релігійна приналежність, сфери зайнятості містян).

На модифікацію світоглядних норм у ході модернізації впливало також зростання контактів між різноманітними соціальними групами, котрі у рамках традиційного суспільства були позбавлені можливості «тісного дотику». Наприклад, середньовічні селяни мали невиразне уявлення про життя великих міст [18, 45]. Розрив між містом і селом існував не лише на економічному рівні, але й на психологічному та мовному. Культурні містяни другої половини XIX ст. погано розуміли мову села, так само як і селяни не надто розуміли міську культуру. Таким чином, відбулося творення двох культур – міста і села. Якщо міста Російської імперії були наближені до європейського світу, то села не надто відрізнялись від тих, що існували за часів Петра I [16, 337–338]. Хоча не варто абсолютизувати вищезна-

чену позицію, оскільки зворотний вплив на ментальність міст здійснювали і сільські переселенці [18, 51]. Тим не менш, міста, як завжди, виконували функцію соціалізації, своєрідного «плавильного казана» соціуму.

Як зазначає Т. Євсєєва, завершення промислового перевороту та розвиток індустріального суспільства не призвели до того, щоб піддані багатонаціональної імперії стали єдиною політичною нацією (на відміну від Німеччини, Італії та ін. країн). Навпаки, всі три компоненти політичної системи – «православ'я, самодержавство, народність» – опинилися у стані конфлікту одна з іншою. Одним з аспектів цього розкладу були глибокі розбіжності між консервативною церквою та громадськістю [19, 164]. З 1890-х рр. взагалі змінився весь звичайний ритм життя. Крім залізниць, мережа яких невпинно зростала, з'явилися автомобілі, у життя людей прийшли фотографія, кіно, інтернаціональна мода [20, 318]. Образно кажучи, релігійна покора почала конкурувати з барвистим різноманіттям споживачього капіталістичного суспільства. На межі XIX–XX ст. уже значна число представників молоді буржуазії українських губерній відзначалася достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками, ширшим кругозором, інакше розцінювала своє значення в економічному й громадському житті [21, 197].

Тут ми можемо хіба що додати факт інституалізації підприємницького класу (буржуазії) як рушія соціально-економічного прогресу. Наприклад, у червні 1911 р. уряд затвердив Положення про утворення керівного та координуючого органу підприємців південних губерній – Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі Півдня Росії. Важливу роль у цій організації відігравали компанії, які діяли саме в українських землях – Російське суднобудівне товариство (Миколаїв), «Джон Грієвз і К°» (Бердянськ), «Р. і Г. Ельворті» (Єлисаветград) та Криворізьке залізорудне товариство [22, 161]. До 1917 р. в Україні діяли 15 бірж, з яких 10 – на Півдні: Одеська, Миколаївська, Єлизаветградська (виникла у 1901 р.), Бердянська (1905 р.), Херсонська (1906 р.), Катеринославська (1907 р.), Олександрівська (1908 р.), Маріупольська (1910 р.), Феодосійська та Симферопольська [7, 94]. Станом на 1914 р. підприємницький клас впевнено викристалізовувався, підриваючи і так деградуючий вплив дворянства, що знаменувало собою перманентний рух до ліберальних змін у суспільстві і конфлікту з державною владою. Характерним явищем у процесі капіталістичної трансформації, яку тоді переживала Україна, була також вузькість соціальних поглядів і програм буржуазії. Не рахуючись з громадськими потребами, соціальними й політичними наслідками, підприємці намагалися отримати якнайбільший прибуток. Низьку продуктивність праці власники звичайно компенсували збільшенням тривалості робочого дня, встановленням мінімальної платні, що призводило до дуалізму суспільної оцінки підприємництва: від «оббирачів населення» (в уявленні соціальних низів, робітників, селян та частини інтелігенції) до «носіїв прогресу» [23, 33].

Однією з найзначніших соціальних змін пореформеного періоду стала поява пролетаріату (промислових робітників). 1897 р. їхня загальна кількість в Україні становила біля 425 тис., причому майже половина з них зосереджувалася у важкій промисловості Катеринославської губ. [24]. Як ми вже зазначали вище, переважну частину пролетарів становили росіяни. Це був контингент у більшості далекий від цивілізованих європейських норм життя, схильний до алкоголізму, п'яної поножовщини та зневаги до суспільної моралі

[17, 163]. Норма споживання алкоголю серед робітничого класу постійно зростала. Якщо 1897 р. у Катеринославській губ. на душу населення (включаючи жінок і немовлят) вона становила 0,69 відра, то 1912 р. – 1,02. Пияцтво набувало особливо масового характеру після одержання зарплати і часто продовжувалося декілька днів. Нерідко це спричиняло зупинку на декілька днів виробництва [15, 141]. Умови праці у промисловості були жахливими: робочі зміни нерідко тривали 10, 12, або 15 год.; технічної безпеки та медичного обслуговування практично не існувало, платня майже цілком витрачалася на їжу та злиденне житло [24]. Подібний соціальний стан пролетарів (колективістів) став основою для зростання протестних настроїв у містах Росії та підвищення рейтингу більшовиків.

Певні очікування населення на зміни у державі і суспільстві, відчуття апатії та соціальної депресії помітні навіть у пресі. Наприклад, у газеті «Одесский вестник» від 13 січня 1884 р. відзначалося: «Глубокая общественная спячка и дремота, всеобщая растерянность и неудовлетворенность – вот чем отличается прошедший год. Никакого сознательного импульса, никакого осмысленного общественного движения, которые жили бы и бодрили общество, не замечалось. Было, правда, нечто такое редкое, что записывается и отмечается в истории именно тем годом, когда оно совершалось, но и это нечто, возбуждающее трепетные ожидания и розовые надежды, не оправдало даже и десятой доли этих ожиданий. Совершенно притаившись и как будто не подавая признаков существования, люди русские жили в роздробь, ничем не связанные, не объединенные» [25, 1]. Така оцінка сірої буденності доби самодержавства яскраво характеризує прагнення населення великого українського міста (або, принаймні, частини інтелігенції) до розвитку громадянського суспільства як елементу ліберальної держави.

Так само суспільство реагувало, можливо лише на рівні стороннього споглядача, на юридичну несправедливість функціонування Російської імперії. У номері вже цитованої вище газети «Одесский вестник» від 18 січня 1884 р. міститься показова стаття – «Тюремное заключение несостоятельного должника», котра викриває особливості правової системи імперії: «Только при переходном состоянии нашего законодательства возможно допустить такую аномалию в отправлении правосудия, чтобы по одному и тому – же обстоятельству один суд, до обнаружения злостной несостоятельности, применял бы самое тягчайшее для человека наказание, как лишение свободы, а другой суд, – оставлял бы это обстоятельство, пока не обнаружатся улики злостной несостоятельности, без применения этой кары. И тот, и другой суд действуют в этом отношении по тождественному вопросу, в одном государстве, даже в одном городе, на законном основании, согласно строго определенной рамке закона» [26, 1]. Звісно, поняття про справедливість притаманне всім людським спільнотам, але юридична критика влади (нехай і банальна) на шпальтах громадсько-політичних видань (трансляція правових цінностей серед широких кіл громадськості міста) стала новацією для Російської імперії пореформеної доби.

Бурхливий розвиток економіки й інфраструктури неминує мав призвести до стресового стану серед широких верств населення. Зміни (а реформи – це своєрідний синонім змін) завжди важко сприймаються з погляду соціальної, політичної психології. До цього варто додати і непомітний процес руйнування общинної (селянської) психології, котра поступалася індивідуалістичній (міській). Невдоволення частини селян

аграрною реформою П. Столипіна, відсутність (або обмеженість після 1905 р.) громадянських і політичних прав, незахищеність робітників – все це мало призвести до трагедії. У цьому плані капіталістичний розвиток у Російській імперії можна охарактеризувати так: економічне піднесення та політичний застій («стабільність», як сказали б українські політичні експерти ХХІ ст.). Період 1861–1917 рр. неможливо розглядати без прив'язки до логічного фіналу – революційних подій 1917 р. Адже люднева революція являла тріумф середнього класу, у той час як жовтневий переворот насправді можна охарактеризувати як контр-революцію – перемогу общини над індивідуалізмом, самодержавства у вигляді диктатури над демократією, соціалізму (державної бюрократії) над вільною ринковою економікою.

1. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник* / В. Литвин, В. Гусев, А. Слюсаренко та ін. – К., 2002.
2. Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000297>.
3. Болебрух А. *Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.)*. – Д., 2008.
4. Каппелер А. *Мала історія України*. – К., 2007.
5. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т.* / Ред. рада: В. Литвин та ін. – К., 2011. – Т. 2.
6. Константинова В. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.)*. – Запоріжжя, 2010.
7. Шиханов Р. *Становлення біржової торгівлі у Південній Україні (кінець XVIII – XIX ст.)* // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII–XIX ст.* – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1.
8. Шевченко А. *Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2006. – Вип. XI.
9. Лазанська Т. *Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.)* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2001. – Вип. 2.
10. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Город Одесса.* – СПб., 1903.
11. *Энциклопедия Бердянска. Историко-краеведческий, общественно-политический справочник: в 2 т.* – Мелитополь, 2013. – Т. 1.
12. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губ.* – СПб., 1904.
13. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XXI. Таврическая губ.* – СПб., 1904.
14. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губ.* – СПб., 1904.
15. Турченко Ф. *Південь України напередодні Першої світової війни* // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Запоріжжя, 2004 – Вип. XVII.
16. Миронов Б. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*. – СПб., 2000. – Т. 1.
17. Лисенко О. *Роль іноземних інвестицій у розвитку українського суспільства на початку XX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2011. – Вип. XIX.
18. Лямин С. *Менталитет населения прединдустриального города 1860–70-х гг. XIX века (по материалам Тамбова): Дис. ... канд. ист. наук.* – Тамбов, 2003.
19. Євсєєва Т. *Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (український контекст)* // *Укр. іст. журн.* – 2009. – № 5.
20. Вільшанська О. *Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2007. – Вип. XIV.
21. Донік О. *Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–70-х рр.*

// *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2011. – Вип. XIX.

22. Шляхов О. *Ставлення підприємців південноукраїнських губерній до політики імперського центру на початку XX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2013. – Вип. XXII.
23. Шляхов О. *До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2006. – Вип. XII.
24. Субтельний О. *Україна: Історія*. – К., 1991.
25. *Одесса, 31 декабря* // *Одесский вестник*. – 1884. – № 1.
26. *Тюремное заключение несостоятельного должника* // *Одесский вестник*. – 1884. – № 5.

Romanchenko V.V. Capitalist transformation of society in the Russian Empire (as example the South Ukrainian provinces in the 1861–1917th). In the article is analyzed the process of socio-economic and mental changes in the Russian empire during the post-reform period (the 1861–1917th), with the emphasis on the transformational impact of capitalism in relation to the Southern Ukraine citizens and infrastructure.

Key words: capitalism, entrepreneurs, South Ukraine.

В. О. Волошенко

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ТОРГІВЛІ «ЛІТЕРАТУРОЮ ДЛЯ НАРОДУ» НА ЗЛАМІ XIX–XX ст. (на матеріалах Харківської губернії)

У статті, на основі документів Держархіву Харківської обл., розглядається соціальний аспект організації приватного продажу «літератури для народу» у Харківській губ. на зламі XIX–XX ст. Вказана роль влади у контролюванні соціального складу торговців та їх лояльності.

Ключові слова: книжна торгівля, література для народу, селянство.

Актуалізація прилучення українського селянства до друкованого слова на зламі XIX–XX ст. збіглась із розвитком особливої галузі письменництва – «літератури для народу». Втручання у процес її витворення представників громадськості та влади супроводжувалося пошуком відповідних комунікаційних каналів для поширення видань, створених спеціально для просвіти та напучувань «народу», з акцентом не стільки на продаж, скільки на організацію мережі книгозбірень, читальень, поширення народних читань тощо. Поруч із цим, зусилля інтелектуальної еліти були спрямовані на притлумлення та маргіналізацію в інформаційному просторі комерційного напрямку «літератури для народу» (зокрема «лубочних видань»), що також стимулювало розвиток читацьких практик, але мало ринкову основу, більшою мірою відповідаючи смакам і запитам селян, аніж уявленням інтелігенції чи можновладців про те, що треба читати народу. Зі свого боку, власті намагалися контролювати зміст усіх видів «народних видань» і способи їх розповсюдження.

Домінування в українській історичній літературі досліджень просвітницьких заходів «освіченої меншості» (церкви, земств, товариств грамотності, просвіт тощо) відсуває поза поле уваги питання налагодження на українських теренах комерційного збуту дешевих, затребуваних селянством «народних видань». Хоча у загальноімперському контексті проблема була означена вже у XIX – на початку XX ст. Її підносили спеціалісти з виробництва та розповсюдження книг, які описували умови праці коробейників, ходебщиків та офень [1–3] і загалом способи налагодження продажу друкованих творів [4]. Особливості торгівлі лубочними виданнями висвітлювали й симпатичні «інтелігентні» народної літератури: невдалі експерименти з формою творів і методами їх поширення змушували звернути увагу на ефективне використання ділками – «лубоч-